

**UNIVERZITA KARLOVA**

**FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD**

Institut sociologických studií

Katedra sociologie

**Bakalářská práce**

**2023**

**Aryna Pyatkevich**

**UNIVERZITA KARLOVA**

**FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD**

Institut sociologických studií

Katedra sociologie

Transformace postsocialistické identity ve východní Evropě:  
Analýza případu České republiky a Běloruska

Bakalářská práce

Autor práce: Aryna Pyatkevich

Studijní program: Sociologie a sociální politika

Vedoucí práce: Mgr. Andrea Průchová Hrůzová Ph.D.

Rok obhajoby: 2024

## **Prohlášení**

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

## Bibliografický záznam

PYATKEVICH, Aryna. Transformace postsocialistické identity ve východní Evropě: Analýza případu České republiky a Běloruska. Praha, 2024. 32 s. Bakalářská práce práce (Bc). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií, Katedra sociologie. Vedoucí diplomové práce Mgr. Andrea Průhová Hrůzová Ph.D.

**Rozsah práce: 60 673 znaků**

### Klíčová slova

postsocialismus, postkomunismus, postkoloniální studia, Východní Evropa, transformace identity, paměťová studia, Česká republika, Bělorusko

### Keywords

post-socialism, post-communism, post-colonial studies, Eastern Europe, identity transformation, memory studies, Czech Republic, Belarus

### Title/název práce

Transformation of the Post-Socialist Identity in Eastern Europe: A Comparative Analysis on the Cases of the Czech Republic and Belarus

## **Poděkování**

Na tomto místě bych ráda srdečně poděkovala vedoucí této práci, Mgr. Andree Průchové Hružové, Ph.D. za směrování, nejzajímavější vhled do problému, účast a podporu v průběhu celého roku.

# Obsah

<b>ÚVOD .....</b>	<b>2</b>
<b>1 TEORETICKÁ ČÁST .....</b>	<b>4</b>
1.1 KLÍČOVÉ KONCEPTY .....	4
1.2 POSTSOCIALISMUS V CENTRÁLNÍEVROPĚ .....	8
1.2.1 Charakteristické rysy středoevropského postsocialismu .....	8
1.2.2 Postsocialistická identita v České republice .....	9
1.3 POSTSOVĚTISMUS VE VÝCHODNÍEVROPĚ .....	11
1.3.1 Charakteristické rysy východoevropského postsovětismu .....	11
1.3.2 Postsovětská identita v Bělorusku .....	12
<b>2 METODOLOGIE .....</b>	<b>14</b>
2.1 VÝZKUMNÉ OTÁZKY .....	14
2.2 PRAKTICKÁ ČÁST .....	15
2.2.1 Rozhovory .....	15
2.2.2 Vzorek a vstup do terénu .....	15
2.3 ANALYTICKÁ ČÁST .....	18
2.4 ETICKÁ OMEZENÍ A REFLEXIVITA .....	19
<b>3 EMPIRICKÁ ČÁST .....</b>	<b>20</b>
3.1 AKADEMICKÁ PAMĚŤ: JAK OPONOVAT HEGEMONICKÉMU DISKURZU.....	20
3.2 POLITICKÁ PAMĚŤ: CO MYSLET O KOMUNISTICKÉ MINULOSTI.....	21
3.3 KOMUNIKATIVNÍ PAMĚŤ: JAKÉ POUČENÍ ODNĚST Z RODINY .....	22
3.4 NÁRODNÍ IDENTITA: BYTÍ ČEHEM A BYTÍ BĚLORUSEM .....	23
3.5 ZÁPAD/VÝCHOD: ZDA JE TO STÁLÉ AKTUÁLNÍ DĚLENÍ .....	24
3.6 JAK SE PROJEVUJE POSTSOCIALISMUS V KOLEKTIVNÍ PAMĚTI PRACOVNÍKŮ INSTITUTŮ PAMĚTI V ČESKÉ REPUBLICE? .....	25
3.7 JAK SE PROJEVUJE POSTSOVĚTISMUS V KOLEKTIVNÍ PAMĚTI PRACOVNÍKŮ INSTITUTŮ PAMĚTI V BĚLORUSKU? .....	26
<b>ZÁVĚR .....</b>	<b>28</b>
Summary .....	28
<b>POUŽITÁ LITERATURA .....</b>	<b>30</b>

# Úvod

Táto bakalárska práca sa zaoberá témou postsocialistickej identity vo východnej Európe. Opiera sa o koncepciu postkomunizmu, ktorá v sobe zahŕňa skúsenosti všetkých štátov, ktoré boli niekedy súčasťou komunistického bloku. Hlavným cieľom tejto práce bolo ukázať, že postsocialistické formovanie kolektívnej národnej identity sa významne líšilo od postsocialistického, že národy, ktoré boli súčasťou Sovietskeho zväzu, prešli inou, mnohým menej demokratickou cestou. Okrem toho, ideja centrálny Európy ako samostatného regiónu nie je nutne spojená so svojím postkomunistickým vývojom s Východnou Európou, významne rámuje diskurz, ktorým sa na komunistickú minulosť v tomto regióne pozeráme.

Vybrala som preto pre analýzu transformácie postsocialistickej identity Českú republiku a Bielorusko ako príklady demograficky si navzájom podobných štátov postsocializmu a postsocializmu. Správne zachytenie týchto pojmov nie je možné bez skúmania kolektívnej identity socializmu a socializmu, ku ktorým som pristupovala cez kolektívnu pamäť. Kolektívna pamäť v sociálnych vedách má široké vymedzenie, ale základom je Halbwachsova koncepcia, podľa ktorej je pamäť sociálne podmienená. Kolektívna pamäť je súvislý a nepreťažiteľný myšlienkový prúd, ktorý uchováva z minulosti iba to, čo doteraz žije v vedomí určitej skupiny. Je podporou pre individuálnu pamäť jednotlivcov, pretože tá do určitej miery predstavuje spôsob videnia a interpretácie kolektívnej pamäte v závislosti na postavení tohto jednotlivca v skupine (Halbwachs, 1994 v Šubrt, Masłowski, Lehmann 2014). Všetchny jednotky, ktoré sa v pamäti objavia, sa uchovávajú ako prvky systému ideí určitej spoločnosti (Šubrt, Masłowski, Lehmann 2014). Je to nutné poznamenať, že obsah kolektívnej pamäte je často (a následne i v tejto práci) zdieľaný cez vyprávania, a tak vstupujeme na rovinu naratív. Mlynář popisuje dialektický vzťah medzi kolektívnu pamäte a jazykom takto: „(1) kolektívna pamäť vzniká z jazyka (každodenných konverzácií a malých vyprávání o každodenných skúsenosti); (2) kolektívne vzpomínky sú štruktúrované jazykovo (reprezentácie minulosti sú opatrené jazykovými vrstvami významu); (3) vzorce kolektívnej pamäte ovplyvňujú jazykové schémy“ (Mlynář, 2014).

V tejto práci som sa zaoberala na hlbšie pochopenie rozdielov medzi postsocializmom a postsocializmom. Z dát, vytvorených spolu s aktérmi z Bieloruska a Českej republiky vyplýva, že nie je postsocializmus odvetvím postsocializmu, sú oba dve súčasťou postkomunizmu s príslušnými rozdielmi v poňatí liberálnych hodnôt, slobody slova, svojho



společenského postavení. Přestože mají tendenci k podobným ambivalentním hodnocením komunistické doby a jsou si podobné v úskalích, spojených s formováním národní identity, mají různé geopolitické vnímání světa (pro Čechy rozdělení na Západ a Východ není všudypřítomné a nepoužívají takové konotace běžně, zatímco Bělorusové si toto rozdělení uvědomují vždycky). Hlavní rozdíl spočívá v uvažování o komunistické hegemonický diskurz často ztělesněný Čechy nahlíží na komunistickou minulost jako na chybu. Pro běloruskou postsovětskou identitu je běžné kritizovat sovětský řad, ale zároveň akceptovat ho za skutečný a rámuující denní zkušenosti.

# 1 Teoretická část

## 1.1 Klíčové koncepty

Tato práce je postavena na komparaci postsocialismu a postsovětismu v České republice a Bělorusku a pracuje s několika širšími pojmy. Dále nabízím vymezení konceptů, se kterými pracuji:

- Postkomunismus – na počátku všech „post-ů“

Mnohokrát se v této práci vracím k pojmu postkomunismu, který je v mém pochopení nadřazený pojmům postsocialismu a postsovětismu. Opírám se primárně o vidění Borise Budena, který diskutuje o „neustálém dohánění“ osvobozeným Východem „normality“ na Západě. Tvrdí, že v postkomunistickém obratu společnosti došlo k historické amnézii, kvůli které se na komunismus začalo nahlížet jako na chybu: „Tato minulost, oloupená a svůj politický rozměr, se mění v příznak kulturní méněcennosti. (...) A tak se komunismus teprve až ex post stává osudem. Společnosti, které jím prošly, jsou odsouzeny ke kultuře dohánění“ (Buden, 2013, s.65).

Hlavní ideologií postkomunismu je tzv. tranzitologie, která, jak tvrdí Buden, vnucuje včerejším vítězům, kteří komunistický režim nabourali, pozici dětí, které teprve teď mohou být „vychované“ k demokracii. Teprve teď jsou schopné začít svůj přechod od totalitní komunistické a chybné minulosti k demokratické, západní budoucnosti (transition to democracy): „Postkomunismus – pojímaný zde jako historická situace, která je omezená na bývalé komunistické státy – se z této perspektivy ukazuje v první řadě jako kulturní situovanost, jako místo podřadné, zaostalé kultury, která se musí podrobit rychlokurzu kulturní modernizace, aby mohla být uznaná a vstřebána univerzálně platnou, modernistickou kulturou liberálně demokratického Západu“ (Buden, 2013, s.60). V další podkapitole se věnuji této transformaci a její nekonečnosti způsobené kapitalistickými mocenskými vztahy.

V této situaci některé společnosti začaly se za svou komunistickou minulost stydět a využívat kulturní paměti k výchově negativního pojetí komunistické doby. A nakonec dochází k dehistorizaci komunistické minulosti – kdy je komunismus vnímán jako

odchylka od správného kurzu dějin, je vnímán jako okupace, za kterou potlačování nemohli a kterou museli vydržet. I v tom tkví postkoloniální charakter postkomunismu (Buden, 2013).

Ve východnějších společnostech se vyvinula celkově odlišná situace: komunismus zde zůstal reálnou minulostí a je proto uchován v kolektivní paměti občanů v jiných barvách. Dodnes jsou tam osmdesátá léta, tedy jejich druhá polovina a sice doba před pádem komunistického režimu, pomlouvaná „na každé kuchyni“, kontext, ve kterém na ní nadávají se dramaticky liší: pro jedny to byla špatná doba, protože komunismus stále byl <sup>1</sup>, pro jiné proto, že ho partijní úředníci nezachránili. Tato nejistota, ambivalentní názor na komunistickou minulost místo relativně jednohlasného odporu je, domnívám se, jedním z klíčových elementů postsovětismu na rozdíl od postsocialismu.

- Kde končí Západ a začíná Východ – východní evropanismus

V této práci se mimo jiné snažím ukázat, že pojmy postsocialismus a postsovětismus jsou těsně spjaté s určitým hodnotovým rámcem, a to do jisté míry hegemonickým diskurzem západních liberálně demokratických hodnot. Jde primárně o jakýsi hierarchický vztah mezi západními a východními společnostmi, který se vyvinul v určitou formu diskriminace. Pokud opustíme akademickou rovinu, v západní společnosti dominuje představa: „čím východněji, tím primitivněji“. A s popisem i důkazy toho, že ta představa je druhem rasismu západoevropské společnosti vůči východoevropské přichází Ivan Kalmar v knize

„White but not quite“ – v samotném názvu je shrnuta podstata jeho termínu východního evropanismu (eastern europeanism). V soudobém světě ne všichni Evropané bílé rasy mají stejný přístup k tzv. white privilege – „žít na stejném standardu jako Západ a být jím přijímán jako sobě rovným“ (Kalmar, 2022, s.5). Dominuje zde určitý soubor předsudků, na které jsou Východoevropané redukováni: Ti, kteří jsou chudí, protože na je na východě práce špatně peněžně ohodnocená ti, kteří jsou bohatí, tak jistě kradou. Dále také převládá názor, že jsou hloupí, protože jsou jednak stále na industriálním stupni rozvoje a nemají tak kvalitní vzdělávací programy na univerzitách a jednak neliberální vláda přinejmenším omezuje svobodu slova a vzdělání, a další. Hlavní příznak, který momentálně spustí proces zjinačování vůči někomu z východní Evropy, je „východní“ přízvuk, tvrdí Kalmar.

<sup>1</sup> „V obchodech nebylo nic, sovětský svaz ale byl“ [doslova rusky: Ничего на полках не было, зато был Советский Союз] – tak, třeba, říkali moji prarodiče.

Tento přízvuk spolu s dalšími elementy zjinačování by teoreticky měl spojovat všechny Slovany, přinášet sdílené emoce a vyvolávat empatii napříč všemi post socialistickými státy. K tomu ale nedochází, protože se určité země vůči východní Evropě snaží vymezovat: a znovu se aktualizuje koncept centrální Evropy, o který příslušné státy aktivně bojují. Kalmar mezi tyto státy zařadil Polsko, Česko, Slovensko a Maďarsko. Dva z nich – Polsko a Slovensko – stojí přímo na východní hranici EU.

„Na Západě není ‚střední Evropa‘ příliš známá nebo diskutovaná jako samostatná oblast. Možná nejčastěji se objevuje jako součást fráze ‚Střední a Východní Evropa‘. A v tomto výrazu se málokdy bere vážně“ (Kalmar, 2022, s. 10). Kalmar a Buden se shodují na předpokladu, že země centrální Evropy by spíše chtěly, aby to „and“ stalo jinde, mezi nimi a Západem, pro který teď jsou jistou semi-periferií. Proto „chrání“ Evropu před východáky. Možná proto, pokud přijde cizinec z postsovětské země v Česku na Odbor azylové a migrační politiky Ministerstva Vnitra, musí si vybrat pořadový lístek pro „občana třetích zemí“. Protože, podle Budena samotné postsocialistické země svou komunistickou „zátěž“ chtějí popřít – a už 30 let se pokouší, jestli ne být Západem, ale alespoň napodobovat ho ve formě centrální Evropy. Konečně, používám-li Wallersteinův princip jádra, semi-periferií a periferií, na který se Kalmar opírá, lze předpokládat, že tou snahou o napodobování západu aplikují postsocialistické země východní evropanismus na „ten pravý“ Východ. Postsovětský.

- Identita a transformace identity

Národní kolektivní paměť je klíčovou součástí národní identity, která jí rámuje (Maslowski, 2014). Ovšem, jak hezky zmínil Grzegorz Pozarlik, v sociologických vědách konceptualizace identity je skoro nemožná (Pozarlik, 2013). Dle sociologického slovníku identitu lze definovat jako "prožívání příslušnosti k větším nebo menším společenským celkům" (Jandourek, 2007, s.104). Pozarlik tuto definici vysvětluje: „Takže „sebe jako odraz společnosti“ nachází své epistemické vysvětlení v symbolické konstrukci identity jako procesu vyjednávání o významech spojených s konkrétními formami chování. Interakcionistické krédo by se dalo shrnout takto: identita je proces. Je to forma symbolické činnosti“ (Pozarlik, 2013, s. 79). Transformace identity by tedy znamenala proměnu v prožívání příslušnosti k dosavadnímu společenskému celku: a to proměnu buď celku samotného nebo proměnu pocitu ohledně této příslušnosti. V rámci této práce lze

nalézt několik příslušných společenských celků: státní celek, postsocialistický, postsovětský, východní, západní. A identita na každé úrovni se bude jednat a procházet různými etapami transformace. Například Joppke zmiňuje, že občanství jako identita má dva možné významy: skutečné názory obyčejných lidí; a oficiální názory propagované státem (Joppke, 2007, s. 44). Zajímá mně primárně první smysl, který ale nejde vnímat bez druhého, neboť má významný vliv na tyto názory.

- Kolektivní paměť a národní identita

Existují rozmanité způsoby vymezení a typologií kolektivní paměti. Pro účely této práce rozhodla používat typologii Jana Assmanna a Alejdy Assmann ve výkladu Zuzany Kubišové. Kolektivní paměť lze členit na komunikativní, kulturní a politickou (Kubišová, 2014).

Komunikativní paměť pracuje s osobnostní rovinou, je založená na živoucí zkušenosti, vzpomínkami nespécifických jednotlivců, pokrývá omezené období časového horizontu 3-4 generací, a to období se posouvá s přítomnosti. Přestože je natolik specifická a bude se definitivně lišit od jednoho aktéra k druhému, je stále kolektivní, protože se v ní objeví sdílené hodnoty, postoje, názory, zejména k významným historickým událostem. Komunikativní paměť národa se vytváří zespoďu, je implicitní a heterogenní.

Kulturní paměť je zpředmětněná, přístupná přes kulturní instituce, organizace a praktiky, v místech paměti: památky, muzea, memoriály, umělecká díla. Funkce kulturní paměti spočívá v zajišťování vědomí o společné minulosti přes zmíněné instituce. Důležité tady poznamenat, že kulturní paměť funguje ve dvou modech, aktivní (kánon) a pasivní (archiv). Kánon je skoro neměnný, pečlivě rámovaný a relativně malý, protože obsahuje to, co je odborníky v této společnosti považováno za „hodné vědění“. Archiv však profesionálně zachovává artefakty, a události nebo detaily spojené s těmito událostmi nejsou připomínané. Lze spekulovat, že je to i proto, že některé artefakty oponují kánonu, a proto spíše čekají na dobu, kdy se ustálí nový kánon.

Politická paměť je záměrně vytvářená a závislá na knihovnách, muzeích, svátcích a vzdělávacích systémech. Od kulturní se liší tím, že nemůže bez politických institucí existovat. Je vytvářená shora a má pouze aktivní formu, jejím základním rámcem je minulost politické struktury (v tomto kontextu státu nebo regionu). Důležitou složkou politické paměti jsou tragické události: porážky, prohry, utrpení. Je ale nutno říct, že pouze mravně povzbuzující události jsou zahrnuté. Jakékoli události, které vyvolávají pocit viny nebo

hanby jsou z politické paměti vyloučené (a dostaneme se k nim právě pomocí archivů anebo komunikativní paměti) (Kubišová, 2014).

A protože, jak jsem popisovala v dřívější podkapitole, je komunistická minulost obecně vnímaná rýze negativně, je nutno zmínit jednu z funkcí politické paměti v kontextu národní katastrofy nebo doby temna: „V této souvislosti se vzpomínky na národní katastrofu a na dobu temna stávají součástí politické paměti neboť slouží pro ospravedlňování současných politických opatření a požadavků a zároveň fungují jako mobilizační hesla a výzvy k politické akci. Obzvláště v situaci kdy je národní katastrofa a doba temna spjata s jasně definovaným Nepřítelem, tyto vzpomínky zvyšují skupinovou solidaritu a vedou k homogenizaci národa“ (Košťálová, 2012 v Kubišová, 2014).

## **1.2 Postsocialismus v centrální Evropě**

### **1.2.1 Charakteristické rysy středoevropského postsocialismu**

Naše zkušenosti a předchozí traumata se mohou podle Freudovy myšlenky „chybných výkonů“ „jevit jako pouhý omyl, ve skutečnosti však představovat naplnění našich nevědomých tužeb“ (Buden, 2013, s. 207). Strach z návratu totalitní vlády byl způsoben kolektivním traumatem sovětské okupace a přechodu k demokracii ve střední Evropě. Projevoval se mimo jiné i snahou o ekonomický růst a politickou stabilitu spjatou s „zapomínáním“ na jakékoliv pozitivní přínosy socialistického režimu a odmítáním (nyní) kontroverzních názorů, že komunistická minulost nebyla tak destruktivní. Buden píše, že zhroucení socialistického bloku otevřelo šance na sociální expanzi ve čtyřech klíčových oblastech. Politický růst zajistil větší politickou svobodu, zatímco ekonomická expanze připravila cestu pro rozvoj kapitalistické ekonomiky. A konečně, zvýšený individualismus a konzumismus byly umožněny díky individuální expanzi a rehabilitace národních identit – kulturní expanzí (Buden, 2013).

V postsocialistické době je přijetí kapitalistických principů spojeno s atomizací společnosti. Tato fragmentace podle Kalmara způsobila odcizení na mezilidské a státní úrovni, což přispělo k illiberalismu. Kalmar podotýká, že illiberalismus přímo souvisí s postsocialismem, protože je reakcí na nechtěné důsledky posunu k demokracii. Pro mnoho lidí nebyla slíbená prosperita a svoboda zajištěné, což je přimělo opustit liberálně

demokratické normy a přiklánět se k autoritářské populistické agendě.

Jedním z nejvýraznějších rysů postsocialistické identity ve střední Evropě je pocit nejednoznačnosti (ambivalence) a zmatku. Střední Evropa prošla přechodem k demokracii (nebo podle Budena pouze vstoupila na cestu nekonečné tranzici), což vedlo k erozi dříve zavedených standardů a principů (Lapina-Kratasyuk, 2014). Pak došlo k dezorientaci, která vyvrcholila v nestabilní konstrukci identity (Holubec, 2015).

Konflikt mezi minulostí a současností je celkově patrný pro postsocialistickou kolektivní identitu ve Střední Evropě. Pocit nostalgie se vyvinul ruku v ruce s již zmíněným procesem dehistorizace (Lamdany, 2012 v Buden, 2013). V důsledku posunu od socialismu ke kapitalismu, který také vytvořil novou sociální dynamiku a hierarchii, se objevily různé sociální, generační a regionální identity. Středoevropané se začali identifikovat nejen jako občané své vlastní země, ale i jako občané světa nebo i svých místních či regionálních komunit (Lapina-Kratasyuk, 2014). Postsocialistický pohled však zdůrazňuje hybridizaci identity, protože tak se člověk přizpůsobí historickému a modernímu vývoji. Česká republika například stále definuje své kulturní, politické a fyzické místo ve světě, zejména pokud bereme v potaz komunistickou minulost i současnou roli v nadnárodní kultuře.

### **1.2.2 Postsocialistická identita v České republice**

Kolektivní paměť socialismu v České republice je ambivalentní a je doprovázená napětím mezi různými interpretacemi socialistické minulosti (Kusý, 2013). Na jedné straně je vzpomínka na socialismus spojena s útlakem, cenzurou a kontrolou ze strany ústřední vlády, a na druhou nostalgii k některým pozitivním stránkám bývalého režimu (sociální zabezpečení, jistota zaměstnání a smysl pro rovnost). Česká postsocialistická identita nese dědictví státního socialismu. Podle P. Machonina v díle "Česká společnost a sociologické poznání" zanechal proces postsocialistické transformace trvalý dopad na její sociální strukturu a kolektivní vědomí. Centralizovaný státní socialismus samozřejmě ovlivnil vývoj ekonomiky, což je nad rámec této práce. Důležitější je, že za socialismu byl vytvořen rozsáhlý seznam programů sociální péče a některé z nich jsou dodnes funkční. Z toho mohla vzniknout myšlenka, že vláda se skutečně stará o lidi a jejich blaho, na rozdíl od kapitalistického přístupu, kdy, jak se v 90. letech většinou věřilo a částečně dokazovalo, je každý sám za sebe a neměl by věřit v pomocnou ruku státu (Machonin, 2005).

Muzeum komunismu v Praze je další součástí české postsocialistické identity. Muzeum mělo sloužit jako úložiště artefaktů, svědectví a vyprávění, kapsulujících prožité zkušenosti socialistické generace. Přesto, jak naznačuje Buden, jeho skutečnou funkcí je pouze kulturní lokalizace českého komunismu. Autor navrhuje pro muzeum ironické motto: „Ukážeme vám to, co jste o komunismu vždy věděli“ (Buden, 2013, s.228), – a je v tom podle Budena založená samotná esence postkomunismu, který není schopen se adekvátně vypořádat se svou komunistickou minulostí. Je zajímavé pro turisty, nikoli pro Čechy, ale o jejich názorech na komunismus toho hodně vypovídá.

V knize "Češi a jejich komunismus" Mayer zkoumá dopad kulturních reprezentací komunismu na českou kolektivní paměť a identitu. Tvrdí, že kulturní paměť komunismu v České republice je složitá a mnohostranná. Například mnohá česká literární díla, jako je "Žert" Milana Kundery a "Morčata" Ludvíka Vaculíka, kriticky zobrazují komunistické represivní techniky. Zpochybňují oficiální propagandu a poskytují kontravizualitu pro stranickou linii. Vyjadřují také zkušenosti obyčejných Čechů, kteří byli vystaveni politickému útlaku a společenské kontrole. Ale i jiné filmy a televizní pořady sehrály při utváření české kolektivní paměti nejjednoznačější roli. Například Menzelovy „Ostře sledované vlaky“, jsou považovány za ikonické a mezi Čechy velmi oblíbené. Nabízejí zábavný a nostalgický pohled na komunistickou minulost. A i přes velkou dávku romantizace pomohly podobné filmy neztratit myšlenku, že komunistická éra nebyla až natolik špatná, což dnešní oficiální narativ zpochybňuje. Umožnila také lidem konfrontovat komunistickou minulost jemnějším způsobem, a to uznáním pozitivních aspektů života v této době i přes její tísnivou povahu.

Poslední klíčovou součástí české postsocialistické identity, kterou jsem v literatuře vyvedla, je význam liberálních hodnot, zvláště ctí svobodu slova. Podle některých autorů (Jeřábek, 2008; Saxonberg, Sirovátka, 2019) měla transformace českého školství po pádu komunismu za cíl rozvíjet přístup zaměřený na studenta, podporovat občanské hodnoty a podporovat rozvoj kritického myšlení. Tento posun byl zásadní pro rozvoj postsocialistické identity na základě individuální odpovědnosti a participace na občanském životě, včetně tolerance k odlišným názorům (Vachudová, 2013; Holubec, 2015).



## 1.3 Postsovětismus ve východní Evropě

### 1.3.1 Charakteristické rysy východoevropského postsovětismu

Východoevropský postsovětský kontext je ponořen do hluboké souhry socioekonomických, politických a kulturních faktorů. Několik vědců tím, jak pokusili vytvořit a popsat odlišnou „východoevropskou identitu“, coby formovanou historickými zkušenostmi regionu, dokázali Hallův koncept „zjinačování“. Například Wolff v díle s názvem *The Invention of Eastern Europe*, 1996, aplikuje orientalistické ideje na slovanské země. Jak Kalmar sarkasticky uvádí, Wolffovým cílem bylo stanovit civilizační hranici mezi Západem a Východem (Kalmar, 2022). Jak tvrdí Tlostanová, postsovětská identita byla ovlivněna vnucováním západních demokratických hodnot a neschopností regionu zažít svůj vlastní proces demokratizace. Proto se civilizační hranice, která zůstává ve střední Evropě falešným a nepoužitelným pojmem, ve Východní Evropě zcela reálná. Představuje ji fyzická hranice mezi Běloruskem (a na některých místech Ruskem) a EU. Postsovětská sociální identita je utvářena také i pocitem historického traumatu a dislokace, zejména s ohledem na připoutanost lidí k sovětské minulosti, zkušenost se ztrátou a hledání nových forem kulturní a sociální kontinuity (Suominen, 2018).

Madina Tlostanová nabízí koncept „postkoloniální melancholie“, aby popsala negativní aspekty utváření identity ve východní Evropě. Ztráta tradičních hodnot, institucí a společenských norem, která tyto změny doprovázela, vedla u mnoha Východoevropanů k pocitu odcizení a krize identity. (Tlostanová, 2012).

Hlavní myšlenka Tlostanové knihy „What does it mean to be post-soviet?“ spočívá v tezi, že sovětská minulost zcela nezmizela, ale byla přetvořena novým kulturním, společenským a politickým vývojem v regionu. Tlostanová odmítá zjednodušující, homogenní narativy a nálepky postsovětské identity a místo toho zdůrazňuje pluralitní povahu utváření identity. Tvrdí, že postsovětská identita je produktem vrstveného a probíhajícího vyjednávání mezi novou postsovětskou realitou a sovětskou minulostí (Tlostanová, 2018). Přesto, znovu připomenuli Budenův názor, je toto vyjednávání nenaplnující. Sice Tlostanová žila mnoho let ve Švédsku, identifikuje se jako „produkt ruského a sovětského imperiálního dědictví – postkoloniální jiná“ (Tlostanová, 2018, s.1). Problém, který zásadním způsobem ovlivnil transformaci postsovětské identity, byl v tom, že poté, co se Sovětský svaz zhroutil ve vlně demokratických projevů, neměli postsovětské lidi čas zastavit se a přemýšlet o tom, co

chtějí dělat se svou svobodou. Byli povinni přijmout západní hodnoty a nepochybně následovat globální hierarchii, kde nesměli nikdy zpochybňovat své periferní místo (Tlostanová, 2018).

K utváření postsovětské identity přispěl i přechod k tržním ekonomikám. Ekonomická restrukturalizace, rostoucí nerovnost a odcizení, zkušenost s nezaměstnaností, migrací a sociální dislokací – to vše ovlivnilo chápání samotných lidí a svého místa ve společnosti.

Piotrowského práce upozorňuje na hluboké sociální a ekonomické nerovnosti, které existují v postsovětských společnostech, a také na narušení důvěry ve státní instituce. Tvrdí také, že dříve komunistické společnosti prošly přechodem od rovnostářské sociální struktury k té více hierarchické. Rychlé ekonomické změny navíc vedly k velké podtřídě marginalizovaných občanů, což vede k sociální stratifikaci a vyloučení. Celý koncept center uvnitř periferii naznačuje, že západ infiltroval východní Evropu prostřednictvím ekonomických a kulturních institucí, které vznikly po roce 1989 (Piotrowski, 2016). Sovětský svaz byl vnímán jako kolonizátor, ale v kolektivní paměti východoevropských zemí byl spojen s propagandou a konceptem „bratrských národů“. A v některých regionech se to skutečně vyplatilo. Především v Bělorusku.

### **1.3.2 Postsovětská identita v Bělorusku**

Rozpad Sovětského svazu v roce 1991 vedl k hlubokým změnám v sociální, ekonomické a politické krajině Běloruska. Národní identita v zemi se většinou utvářela pod bedlivým dohledem totalitní vlády, která je u moci 29 let. Dějiny Běloruska byly poznamenány nepřetržitým bojem za nezávislost a budování státu, počínaje okupací Ruskou říší v roce 1772. Během běloruských dějin došlo k několika neúspěšným pokusům o revoluce a nezávislost, v letech 1830-1831 a 1863-1864. I poté, co se Ruské impérium zhroutilo, se Bělorusko během okamžiku stalo součástí nové formace bolševiků – a dodnes se plně neobudilo. Tyto události přispěly ke traumatu v kolektivní paměti, které hluboce ovlivnilo národní identitu země. A proto je pro běloruský lid obtížné vytvořit si pocit národní hrdosti a udržet jednotný hlas, když čelí vnějším tlakům (Franklin & Widdis, 2004). Na jedné straně Goscilo naznačuje, že dědictví této historie také přispělo k potlačení nové revoluce, jak dokazuje brutální reakce vlády na poslední protesty (Goscilo, Lanoux, 2006). Přesto, jak lze nyní vyvodit z Bedfordovy analýzy oné volební krize, eroze autoritářské stability se

zpomalila, síla propagandy vrátila pasivní většinu zpět na cestu kooptace a nedostatek tvrdě prokazatelných výsledků běloruské legitimní vlády, sídlící v Litvě, vrátil Lukašenkovu legitimaci na místo (Bedford, 2021).

Abychom pochopili běloruskou postsovětskou pasivitu, musíme se nejprve zabývat sovětskou identitou. „Homo-Sovieticus“ je termín, který vytvořila Světlana Alexijevič ve své knize „Doba secondhand: Poslední ze Sovětů“, která odkazuje na sovětskou mentalitu lidí z různých druhů prostředí, věku a profesí, kteří žili v tomto režimu po celá desetiletí. Alexijevič prostřednictvím jejich svědectví zkoumá sociální, kulturní a psychologické proměny, které nastaly za socialismu v Sovětském svazu, a jak tyto proměny utvářely životy a identitu lidí žijících v postsovětském období. Homo-Sovieticus je myšlení, které vzniklo za Stalinovy vlády a přetrvalo až do pádu Sovětského svazu v roce 1991. Vyznačuje se důsledným dodržováním socialistické ideologie, smyslem pro kolektivní odpovědnost, konformitu, poslušnost a nedostatek individuality. Tento typ jednotlivců v Bělorusku stále existuje a jejich přítomnost nadále utváří identitu země (Alexijevič, 2015).

Vzdělávací systém v Bělorusku je vysoce centralizovaný, přičemž vláda nyní kontroluje téměř všechny aspekty kurikula, zejména centralizovaný vzdělávací program, kde učebnice vydává ministerstvo školství a neumožňuje suplování. Ideologický diskurz je navíc udržován prostřednictvím povinných školních akcí. Například návštěva Muzea 2. světové války (které je označováno jako Velká vlastenecká válka) – historické období, které se většinou pěstuje v běloruské oficiální paměti. Tato kontrola se rozšiřuje i do vědecké sféry, kde akademici a výzkumní pracovníci často čelí cenzuře a represím při zkoumání určitých témat, zejména těch, která se týkají postsovětské identity a postsocialismu. V důsledku toho je v Bělorusku na tato témata k dispozici nedostatek důvěryhodného výzkumu (Goscilo, Lanoux, 2006).

Kromě zmíněných stop postsovětismu v běloruské národní identitě (spojení se sovětskou minulostí, nostalgie) jsou použitelné některé další dříve diskutované koncepty: Kuzio odkazuje na nedostatek jasné národní identity a v důsledku toho na celkovou ambivalenci k nezávislosti (Kuzio, 2018). Pocity zjinačování a “in-betweenness” vyplývají z běloruské geopolitické pozice.

## 2 Metodologie

### 2.1 Výzkumné otázky

Protože v této práci rámuji postsocialistickou a postsovětskou identity jako dvě samostatné a podřízené postkomunistické, mám pro každou z nich samotnou výzkumnou otázku. K následnému porovnání slouží třetí otázka. Specifické otázky se tykají problematiky západu a východu a oficiální paměti (státní, akademické) oproti neoficiální (prožitě).

1. Jak se projevuje postsocialismus v kolektivní paměti pracovníků institutů paměti v České republice?
  - a. Jak čeští pracovníci institutů paměti vnímají soudobé rozdělení na Západ a Východ v Evropě? Jak popisují bytí občanem postsocialistické zemí?
  - b. Jak se liší politická paměť českých pracovníků institutů paměti o socialistické minulosti od komunikativní?
2. Jak se projevuje postsovětismus v kolektivní paměti pracovníků institutů paměti v Bělorusku?
  - a. Jak běloruští pracovníci institutů paměti vnímají soudobé rozdělení na Západ a Východ v Evropě? Jak popisují bytí občanem postsovětské zemí?
  - b. Jak se liší politická paměť běloruských pracovníků institutů paměti o sovětské minulosti od komunikativní?
3. Jaké společné a odlišné rysy postsocialistické a postsovětské identity se objevují v kolektivní paměti českých a běloruských pracovníků institutů paměti?

## 2.2 Praktická část

Praktická část práce je založena na kvalitativní studii dvou kol rozhovorů s následnou kontrolovanou transkripcí, deskripcí, tematickým kódováním a obsahovou analýzou rozhovorů.

### 2.2.1 Rozhovory

První kolo rozhovorů bylo vedeno ve formě biografického rozhovoru a zaměřovalo se na tři prvky: rodinnou paměť o sovětské (socialistické) době, motivaci aktérů věnovat se tomuto období v dějinách a jejich akademické zkušenosti. Trvaly 65-75 minut, vstupovala jsem jen příležitostně, abych nasměrovala k dalšímu úseku vyprávění a dávala jsem pozor na výskyt kritických vzpomínek. Tím, že jsem nechávala aktéry volně mluvit o svých zkušenostech nebo o zkušenostech starších členů jejich rodiny, jsem získala hlubší přístup ke kolektivní paměti. Překvapivě lze najít poměrně dost podobných vzorů a detailů mezi příběhy generaci prarodičů, zejména když se týkaly každodenních zkušeností.

Druhé kolo rozhovorů bylo věnováno postsocialismu a problematice západu a východu, rozhovory vedené metodou polostrukturovaných rozhovorů, délkou 70-110 minut. Polostrukturovaný rozhovor předchází nedokonalost jak strukturovaného, tak i nestrukturovaného rozhovoru, nýbrž na jednu stranu obsahuje jádro z nezbytných témat a otázek v předem připraveném schématu, na druhou stranu je flexibilní a předpokládá možnost doptávání se a rozšíření dat a kontextu (Mišovič, 2019, s. 80). Jistou potřebou je samozřejmě reflexe subjektivního vnímání problému výzkumníkem a informátorem (Mišovič, 2019, s.429). Rozhovory s běloruskými účastníky jsem provedla online. Všechny rozhovory byly uskutečněné během jara 2023.

### 2.2.2 Vzorek a vstup do terénu

Pro analýzu byl nakonec konstruován účelový vzorek z Prahy v České republice a z Minsku v Bělorusku, celkově z 5 účastníků. Opírala jsem se o kritéria účelového výběru dle Hedviky Novotné (Novotná, 2020).

Vybrala jsem účastníky věkem od 28 do 35 let. Výběr této věkové skupiny je dán časovým

rámcem rozpadu komunistického bloku a začátkem postsocialistické éry. Je to generace, která byla socializována po upevnění „nových pravidel hry“ a nezažila socialistickou dobu na vlastním vědomí, proto ve svých poznatcích o této době opírá výhradně o různé druhy kolektivní paměti. Každý z účastníků pracuje v oboru historii a všichni jsou ukotveni ve vzdělávacím procesu. V Praze byli to tehdejší pracovníci Ústavu pro studium totalitních režimů, kteří se věnují didaktice, v Minsku – učitelé dějin středních škol, kteří aktuálně přednáší dějiny u starších ročníků, kdy se školní program zaměřuje na současnou historii.

Vstup do terénu nebyl jednoduchý a jeho charakter se měnil, aby se přizpůsobil vzniklým úskalím. Původním záměrem bylo zkoumání kolektivní paměti studentů historických oborů, ovšem se v rámci pilotního rozhovoru ukázalo, že v Bělorusku studenti často volí historické obory jenom pro získání vysokoškolského titulu, navíc nemají přístup k archivní dokumentaci a věkově se předpokládaný vzorek významně odlišoval od českého kvůli jinému vzdělávacímu systému. Uznávám, že můj vzorek není vyvážený, protože je konstruován třemi lidmi z Minsku (dva muži a jedna žena) a dvěma muži z Prahy. Nicméně, data neukazují na patrný genderový rozdíl v uvažování o postsocialistické zkušenosti, proto absence aktérky z Prahy na vzorku nese pouze základní omezení v interpretaci.

### **2.2.2.1 Bělorusko**

První významnou komplikací tvořilo nastavit důvěryhodný vztah s účastníky z Minsku. První aktérku, Marii (jméno je změněno na žádost aktérky) jsem získala za pomoci svého učitele dějin a kontaktovala jsem ji e-mailem. Sice projevila o výzkum samotný zájem, nicméně rozhovor podstoupit nechtěla. Když jsem naznačila, že jejím obavám nahrávání videohovoru plně rozumím a žádám o rozhovor online jedině proto, že fyzicky nemohla jsem se do Minsku dostat „vy snad rozumíte proč“, nabídla mi si zavolat přes Telegram a promluvit o situaci „v zabezpečeném prostředí“<sup>2</sup>. Domluvili jsme se nakonec, že sice rozhovor bude nahrán, ale smí se použít pouze pro tuto práci. Pro analytické zpracování za možné účasti dalších lidí musím pracovat výhradně s přepisem, nikoli s videohovorem samotným. Stejně podmínky byly aplikované i v dalších rozhovorech.

<sup>2</sup> O tom, proč je Telegram v Bělorusku považován za nejbezpečnější digitální platformu, vypovídá článek M. Wijermars a T. Lokot Is Telegram a “harbinger of freedom”? (Wijermars & Lokot, 2022).

Strach stíhaní, který doprovázel všechny tři rozhovory, považuji za podstatný faktor, který mohl vézt aktéry k neustálé reflexi toho, co sdělují, a proto i k možnému cenzurování a často k volbě nepřímého sebevyjádření, které je odvozeno od kontextu.

Marie dělá učitelku dějin na střední škole, kterým je bývalé gymnázium se specializací na jazyky. Je jí 32 let, již třetí rok dělá zároveň třídní učitelku u žáků 8 ročníku. Přednáší soudobé světové dějiny a dějiny Běloruska celé paralelce 10. ročníku, a to třem třídám. Na hodinách dějin Běloruska se snaží učebnici moc nepoužívat, protože si z toho „nedá porozumět vůbec ničemu, je to jako kdybych je nutila trpět hodinami ideologii běloruského státu“. Místo toho hodně vypovídá o tom, co nastudovala v archivech.

Kontakt na Viktora, usměvavého, 34letého učitele, mi Marie poskytla po našem rozhovoru, pracují ve stejné škole, jenom Viktor učil u paralelky, která byla v 11. ročníku a již tento rok končila. Byl s nimi od loňského roku. Ředitelka mu slibovala, že dostane v září celou paralelku od čerstvého 5. ročníku a bude v jedné z tříd taky dělat třídního učitele. Na hodinách si „nestandardní“ přednášky dovolit nemohl, protože měli žáci v červnu státní zkoušku z dějin a musely nastudovat „oficiální dějiny“. Ovšem sděluje, že dává žákům najevo, co si musí pouze zapamatovat „na úkor zdravé logice“.

Aleksej je nejmladší aktér ve vzorku (28 let) a má jiný přístup. Pracuje na svém gymnáziu dva roky, vzali ho místo učitele, který opustil školu, když tam nastoupil nový ředitel, jenž dovoluje mnohem méně „tvůrčí“ přístup k výuce, než byl dříve. Aleksej má obě starší paralelky, 10. a 11. ročník, ovšem rozděluje je s další učitelkou. Na hodinách „dělá to, co má“, diktuje připravený ministerstvem školství materiál a je jistý, že takový přístup aspoň pomůže zvládnout zkoušky, zejména ročníkům, které se specializují na fyzice a matematice.

#### **2.2.2.2 Česká republika**

Na základě doporučení od vedoucí této práce doktorky Průchové Hrůzové, jsem kontaktovala Pavla (jména jsou změněná i v českém vzorci), doktora z týmu výzkumníků, kteří se věnují didaktice dějepisu – formami a přístupem k vyučování. Kladou důraz na to, aby se žákům ve hlavách propojovaly historické události s žitým světem kolem ně a aby mohli k těmto událostem podstoupit kriticky. Pavlovi je 34 let a k didaktice se přesunul od studia „klasických“ dějin. Vyjadřuje se k tématu převážně odborně, za výjimkou

vypovídání příběhů, což se zásadně liší od obecného způsobu vyjádření běloruských aktérů.

Pavel mě odkázal na Karla, svého kolegu z výzkumného týmu, který je v procesu získání doktorského titulu, což mu nebrání v publikaci veřejných akademických výstupů, které oponují hegemonickému akademickému diskurzu v tématu totalitní minulosti v České republice. Potkává se i s neodbornými útoky a komentáři od mnohem starších akademiků, pro které ten dominující rámec, kritizující komunistickou dobu, se ztělesnil a stal nezbytnou součástí identity.

Třetí aktérku v Praze jsem se snažila sehnat v průběhu 2.5 měsíců, bohužel jsem neuspěla. Z 6 oslovených potenciálních kandidátek mi dvě neodepsaly, 3 odmítly po dlouhém uvažování, jedna přestala odpovídat a poslední nemohla rozhovor stihnout časově. Tohoto omezení jsem si vědomá a neustále jsem ho reflektovala na etapách komparaci vzorku ze dvou států mezi sebou.

## 2.3 Analytická část

Kódování následovalo rovnou po přepisu rozhovorů, terénní poznámky do přepisu zahrnuté nebyly. Takový přístup umožnil doptávat se v druhém kole rozhovoru na témata, která buď byla pouze naznačená v prvním rozhovoru anebo celkově nebyly pokryté dostatečně a potřebovaly dovysvětlení. Proto se scénáře polostrukturovaných rozhovorů, zejména na začátku, lišily od jednoho aktérovi k jinému. Přestože celkový datový soubor nabízí nekonečné možnosti interpretací, v omezeních obsahu této práce jsem se zaměřila pouze na kódy, přímo relevantní k postsocialismu (postsovětismu). S ohledem na to, že biografické rozhovory se primárně skládaly z jednotlivých příběhů, jeden kód mohl označovat jak celou historku, tak i kratší souvětí a vyjádření. Jak je to často s kvalitativními výzkumy (Mišovič, 2019), kde se používá kódování, částečné interpretace se odehrávají současně s coby „předchozími“ etapami vytváření dat. Tak jsem si například uvědomila, že některé komentáře a spekulativní otázky v rozhovorech s českými aktéry zazněly jedině proto, že už jsem byla v procesu analýzy běloruských dat.

V této práci jsem se držela kvalitativní obsahové tematické analýzy. Celý soubor kódů lze rozdělit na 9 kategorií, dle kterých popisují vytvořená data v empirické části. Protože jsem



pracovala se vzpomínkami aktérů na různých úrovních, 3 kategorie odpovídají druhům paměti: „politická paměť“, „komunikativní paměť“ a dále specifická „akademická paměť“, která v kontextu akademického prostředí je zvláštním případem politické paměti s dimenzemi kulturní. Poskytuje náhled na odborné postavení aktéru k zkoumané problematice. Dále jsou vzájemně provázané kategorie „prvky socialismu“ a „prvky postsocialismu“, stejně „prvky sovětismu“ a „prvky postsovětismu“. Je nutné poznamenat, že obsahují část stejných kódů s různými citáty. Rozlišování citátů je dáno lokalizací, stejně označení a celkově tyto kategorie probírám podrobněji v podkapitole. Specifickou kategorií pak tvoří „národní identita“, jejíž kódy jsou procentuálně více zastoupené aktéry z Běloruska. A poslední kategorií, relevantní k otázkám této práce, je „Západ/Východ“, která pokrývá postoje aktérů k podobnému rozdělení. Přináší zajímavé, mnou zcela neočekávané zjištění. Pro hlubší metodologickou diskusi bych případně mohla poskytnout přeloženou kódovací knihu, neboť originál pracuje s kódy a daty v ruštině.

## **2.4 Etická omezení a reflexivita**

Jak bylo zmíněno, v této práci potkávám s dvěma zásadními omezení, a to možná sebecenzura od běloruských aktérů a omezený český vzorek. Zásady anonymizaci jsou v této práci dodržené na základě podepsaného každým z účastníků informovaného souhlasu a speciálních dodatečných dohod s běloruskými respondenty, které tento dokument reflektoval. Protože neinterpretuji výsledky z genderové perspektivy, neměl by nedostatek zejména aktérky v českém vzorci ovlivňovat výstupy. Nakonec největším rozdílem mezi vzorky je to, že česká data byla vytvořena v každém ze 4 rozhovorů prezenčně, zatímco rozhovory s běloruskými aktéry byly provedeny výhradně online, což omezuje datový soubor.

Je nutné i reflektovat své postavení jako výzkumnici v této práci. Protože pocházím z Minsku a vedla jsem rozhovory z běloruskými aktéry v ruštině, podílela jsem na spoluvytváření dat mnohem více, neboť pro sepsání práce jsem překládala data já a mohla jsem vnést do překladu svůj hodnotový rámeček. Proto, abych co nejméně replikovala své vlastní myšlenky v textu, jsem kodovala a interpretovala běloruský vzorek v ruštině a pak jsem přeložila pouze relevantní výstupy.

Žádné jiné etické konflikty a omezení v této práci neidentifikuji.

## 3 Empirická část

### 3.1 Akademická paměť: jak oponovat hegemonickému diskurzu

Akademická paměť se v této práci objevuje jako kategorie, kde pomocí jednotlivých kódů shrnují odborné vnímání aktérů problematiky postkomunistického vývoje. Protože jsou vystudované historici, zažili postsocialistické a postsovětské akademické prostředí na různých úrovních. V nezávislosti na lokalitě se shodují na tom, že existuje nějaký hegemonický diskurz, nebo „master narativ“, jak ho pojmenoval Karel, a v obou případech docházelo k takzvanému obratu v uvažování, kdy ten diskurz byl zpochybňován. Proto „hegemonický diskurz“ je centrálním kódem v této kategorii a je těsně spjat s kódem „nesouhlas s diskurzem“.

„To je třeba na té české realitě dobře vidět v tom, že prostě třeba Petr Blažek [pozn. autorky: významný historik, pracuje v Muzeu paměti XX. století] řekne, ta totalita vychází z ideologie a je to už jakoby stejné slovo myšlení jako bylo v Sovětském svazu, a ten Sovětskej svaz nás jako sovětizoval a tím z nás udělal malý Sovětskej svaz, kde skoro ten čtenář může přijít na to „aha, no to bylo vlastně asi jako stejně jako v tom Sovětském svazu““ (Karel).

Na této ukázce je krásně vidět, jak se konstruuje kánon paměti o komunistické minulosti. A protože to řekne významný historik, najednou ta téze v uvažování méně zkušeného čtenáře se ukotví jako pravdivá a důvěryhodná.

V souvislosti se socialistickou minulostí v českém kontextu často zazní koncept „bílých míst“, jaké je třeba vyplnit, abychom správně vnímali dobu socialismu. Pavel tuto tézi zpochybňuje: „protože ty bílé místa se najednou ukázaly, že to je nějaký strukturální problém a že to zaplňování vlastně není úplně vhodná metafora pro to, co je historický poznání“.

Další dimenzi hegemonického diskurzu v českém vědění o socialistické zkušenosti je podle Karla nejen již zmíněné negativní postavení ke komunistické době, ale i vnímání doby po revoluci jako „zlatého věku inteligenci a nové svobody“, což dle jeho slov

vlastní a rodinné vzpomínky narušují. Nejdůležitějším pro něho je, že jeho práce, postavená na artefaktech a vzpomínkách dělnické třídy v době komunistického vládnutí přímo popírá některá coby dogmatická tvrzení o tom, jak fungovala společnost za socialismu. Namísto otevřené, akademické debaty k svým poznatkům, kterou spojujeme s demokraticky se rozvíjející oborem, se setkává s explicitním, neodborným nálepkováním typu „dědičný komunista“ od kolegů.

Běloruský hegemonický diskurz je chráněn mnohem pečlivěji a totalitní systém produkování vědy neumožňuje vznik akademické debaty, kterou by kánon nevyhrál. A aby náhodou nedošlo k erozi tohoto systému, je chráněn „schvalováním“ projektů i v ideologické dimenzi. Aleksej pochází z rodiny sovětských akademiků, pro které toto uspořádání bylo samozřejmostí, a ve svém akademickém rozvoji se zastaví na pozici učitele právě z těchto důvodů: „A já jsem si nějak uvědomil, že nemá smysl ztrácet čas na vědecké tituly v zemi, kde tyto předpony musíte na kolenou vyprošovat, no, co se týče ideologických ústupků“.

Viktorův obrat v uvažování a zpochybnění diskurzu se staly kvůli náhodnému zjištění v jednom z povalečných archivů. K tomu, co o válce říkají dostupné akademické zdroje včetně školských učebnic, se staví takto: „Pak jsem začal své znalosti dělit do deseti, a to samé se snažím naučit i žáky. Ale nevezmu je do muzea druhé světové války a ani tu příští paralelku. Doma mohou poslouchat pohádky, stačí si zapnout televizi...“

### **3.2 Politická paměť: co myslet o komunistické minulosti**

Jak bylo již zmíněno, politická paměť je vytvořená shora a je ukotvená v rozmanitých institucích a organizacích. Proto máme v České republice Ústav pro studium totalitních režimů, Ústav českých dějin, Oddělení paměťových studií na Etnologickém ústavu Akademie Věd, spoustu uměleckých výstav, sbírek v muzeích. V Bělorusku máme memoriály, muzeum 2 světové války, ale také i školní výstavy, tematické koncerty, tematické dny určitých období sovětské minulosti. Reflexe socialistické minulosti podle Pavla do informačního prostoru České republiky přišla později, rozhodně ne v devadesátých letech: „Až později se začalo říkat, že tady se něco nedostatečně učí, něco nedostatečně připomíná a tak. Zatímco do té doby byl to nereflektovaný konsensus, že všichni se chceme vrátit do Evropy a tak“.

Centrálním kódem této kategorií je „statní rétorika“. Zahrnuje v sobě všechny případy, kdy aktéři odkazovali k tomu, jak je veřejně, oficiálně vnímána socialistická nebo sovětská minulost. Tak Pavel zmiňuje, že se v mediálním prostoru stala používat konotace „napravit ty překroucené dějiny“. Marie vzpomíná, jak se hrdostí někdo v televizi na konci 90 let říkal, že jeho továrna produkuje všechno v souladu s sovětským GOSTem. Viktor a Alexej se shodují na tom, že samostatný běloruský kinematograf neexistuje, pořád máme buď filmy a seriály ze sovětské doby nebo o sovětské době. Pokud v České republice se hodně slaví státní svátky spojené s nezávislostí, revolucemi a svobodou, svátky v Bělorusku se zase převážně opírají o sovětský kalendář, a je to víceméně už i samozřejmostí.

### **3.3 Komunikativní paměť: jaké poučení odnést z rodiny**

Komunikativní paměť v této části je představená rodinnými vzpomínkami a příběhy jak o komunistické minulosti a zážitcích v rodině, tak ji přímo o době transformace. Co se týká poslední, tak vzpomínky běloruských a českých aktérů jsou si relativně podobné. Pavel i Viktor popisují, jak rodiče museli doslova vybudovat život od nula v této nové společnosti. Marie a Karel uvádí, že ten přechod byl dost bolestivý: „Ta transformace, která přinášela jednak nějaké nové příležitosti pro kariéry a tak dál, ale zároveň nějaké velké nejistoty, zvlášť pro tu moji rodinu..., (vynecháno, popis vzdělání rodičů) ,...takže vlastně ta nejistota z toho zavírání těch velkých továren, z těch velkých změn, které pro ty moje rodiče byly částečně nepochopitelné, částečně jim nepřinesly třeba to, co přinesly té střední třídě nebo intelektuálům vlastně nějakou vyšší svobodu tak se moc necítili, což trochu koliduje s nějakým tím master narativem v té historii“.

V této kategorií centrálním kódem je „rodinné hodnoty“, teda poučení, které si aktéři odnesli z rodiny do dospělého života. Karlova rodina považuje poctivou, zodpovědnou práci v jakémkoli oboru za nejdůležitější. Pavlovi rodiče spíše dbají o soběstačnost, nezávislost na systému. Ženy z rodiny Marií by spíše chtěli, aby měla nějaké jistoty a „držela hubu“, pokud se stejně nic nemění. Viktorův otec mu vždy říkal, a by se snášel toho vědět o světě co nejvíce, ale byl opatrný s tím, jak ty znalosti používá. Nakonec v případě Alekseje došlo k významné konfrontaci, když se dozvěděli, že chce taky zvolit akademickou cestu: „Rodiče samozřejmě říkali, že by si přáli, abych se aspoň já normálně usadil a vydělával lidsky. Proto, když se dozvěděli, že se chystám studovat,

mírně řečeno, nebyli nadšeni“. Lze ze všech těch ukázek odnést patrnou nedůvěru systému v kontextu zajištění budoucností pro jejich děti u starší generací.

### 3.4 Národní identita: bytí Čechem a bytí Bělorusem

V této kategorii bylo dost obtížné najít centrální kódy, jelikož kódy sebeidentifikaci, zjinačování, jazyku byly poměrně rovnoměrně a rovnoznačně zastoupené. Ovšem, když jsem schválně vytvořila dva nové kódy, „bytí Čechem“ a „bytí Bělorusem“, které reorganizovaly celou kategorii, došla jsem k překvapivému zjištění: ukázalo se, že čeští aktéři téma národní identity skoro neřešili. Pro Karla Čechem je každý, kdo projde zkouškou na české občanství, nebo už je tady natolik dlouho a vyzná se v kontextu natolik dobře, že získání občanství je pouze otázkou času. Pro Pavla Čechem je někdo, „kdo má práci, kdo sdílí nějaké základní hodnoty a zkušenosti na úrovni znalostí nějakého kánonu, jako řekneme kulturního ve smyslu historie, filmy, jazyk“. Oba dva aktéry přemýšlejí spíše v kosmopolitickém rámci.

Pro běloruské aktéry otázka identity stojí ostře, je pochopitelně napojená na srpnové události roku 2020, a tak se objevuje heterogenní struktura této kolektivní identity. Obvykle je to spojeno s politickými preferencemi, jestli spoluobčan podporuje vládu nebo podporuje opozici:

„Jsou tu BělOrusové a BělArusové. Ti první se zřejmě smířili s tím, že jsou již téměř součástí Ruska. Nezajímají je žádné složitější národní hodnoty. To jsou určitě lukašisté, yabat'kové, říkejte si to, jak chcete. Nechci říkat, že jde o kolektivní zemědělce nebo tovární dělníky, to je pro většinu země zobecnění. Navíc jsou takoví lidé mezi učiteli, lékaři, IT specialisty, hercy a zpěvaky. Ale pro BělOrusy je normální, když na ruských televizních kanálech, které u nás vysílají, vtípkují o bulbaších. Nebo když je vyženu na dobrovolně-povinné subbotniky a Slovanský bazar. Nadávají na ceny, ale viní z toho sankce a Evropu. Neučí se mově, protože co je to sakra za jazyk, a tak si všichni rozumí bez něj, on je už dávno mrtvý... A jsou BělArusové, kteří v sobě stále mají něco, co nezemřelo. A pro ně, pro nás, je důležité, aby se psalo Belarus, ne BeloRussia, a je v tom velký smysl“ (Viktor).

Marie se více soustředí na drobných rozdílech a dobrých skutečích, charakterních pro ty pravé Bělorusy jak uvnitř státu, tak i za jeho hranicemi. Dokonce Aleksej, který se k otázce běloruské identity a současného režimu staví kontroverzně ve srovnání s dalšími

aktéry, vím jezu je Bělorusy vůči Rusům: „Jak to bylo před pár lety... „Bělorusové jsou Rusové se známkou kvality“ (říká s přízvukem jak Lukašenko) V učebnici, podle které učím, se píše, že hlavní rysy naší mentality jsou klidnost, přátelskost, pracovitost. Že je pro nás důležité se s nikým nehádat, a to je vše. Neříkejte, že to není pravda. No, my opravdu nejsme revolucionáři, jsme tak jen hráli na demokracii. Bělorus je člověk, který je zvyklý, že za něj rozhodují, jak žít, a moc se s tím nehádá. (A jak se liší od ruského člověka?) Ach, hlavní je, že nemáme tyhle pohádky o tom, že Bůh je s námi a císařské mravy ve stylu, že každého koneckonců ohneme přes koleno. Žijeme v malé zemi a jasně cítíme její hranice, Rusové to nedokážou pochopit”.

### **3.5 Západ/Východ: zda je to stále aktuální dělení**

Jak jsem zmiňovala v předchozí podkapitole, čeští aktéři uvažují spíš kosmopolitně, a proto pro oba dva rozdělení na Východ a Západ přijde zastaralým konceptem. Karel i Pavel shodují na tom, že v 90 letech ideje dohánění Západu a jeho napodobování byla v českém mediálním prostoru dost žhavá. Dnes ovšem ten koncept ztrácí aktualitu, uvědomují si pouze definitivní existenci východu v politickém slova smyslu, rozhodně ne v kulturním.

Vnímaní hranici mezi Západem Východem je u běloruských akterů dost homogenní a je spojeno s prožíváním procesu získávání víza a procházení fyzickou hranicí s centrální Evropou (kterou vnímají jako Západ): „Pravděpodobně jsou víza, podle mého chápání, takovým hlavním faktorem, který vás staví na vaše místo. Nejen, že jej nemůžete vzít a jet do Polska, kde máte přátele a již i příbuzné. Ne, je potřeba vystát hromadu front, platit pojištění, příspěvky a to vše a pak sedět a divit se s rostoucí úzkostí, dají ti ho nebo nedají. Sejdete se s rodinou, přijedete na Bruzgi a stojíte hodiny ve frontě. Máme to víte jak, ne dvě fronty, zelenou a červenou, ale tři: zelená, červená a pro “svoje”. A stojíte u nás - stále zbývají Poláci, kteří nikam nespěchají. A pak si to vše zopakujte na zpáteční cestě. Ale byli jsme s nimi jeden stát 400 let, západní Bělorusko bylo obecně součástí Polska od 21 do 39 let. A máte pocit, že jste jiný typ člověka. Hrozba... A tak jsem si na to stěžoval, reptal, ale teď už ani to nejde. A pak ti, kteří mohou odejít, stojí na hranici 27 hodin, je to trash prostě“.

Marie hodnotí tuto hranici a postoj evropských států v aktuální krizi jako neférový, zejména vůči generaci, která nemá za aktuální politickou situaci odpovědnost. V tom lze najít stopy

východního evropanismu: „Nejvíc mi je líto žáků, kteří nestihli maturovat před válkou. No, plánovali, skládali zkoušky, učili se jazyk... Většina z nich samozřejmě chtěla do Polska, ale jedna dívka chtěla jet do Čech. A teď nedostanou nová víza, to je vše, vítejte na Běloruské státní univerzitě...“.

Aleksej znovu volí strategii odmítání hegemonického diskurzu a přizpůsobuje okolnostím jak může. Nepřímo ale kritikuje nemožnost dostat se kamkoliv ve světě: „No, koneckonců Evropa není jediná. Ano, do Narochu můžete jet. Potřebujete moře - do Gelendžiku nebo do Gruzie. Na sever - prosím, Kaliningrad. Okázalejší - Emiráty, Bali, pro každý vkus. Je kam jezdit a kam létat, stačí méně fňukat“

### **3.6 Jak se projevuje postsocialismus v kolektivní paměti pracovníků institutů paměti v České republice?**

Zde pracuji zároveň z kategoriemi „prvky socialismu“ a „prvky postsocialismu“. Za prvky socialismu považuji omezení svobod, cenzuru, trestání, stabilitu a hodnoty socialismu. K omezení svobod Pavel má „nějaké upojení o tom, že byla nějaká tajná církev, ale takovéto věci byly jediné konkrétní. To znamená příběh nějakého bezpráví, tam byl v tom rodinném paměti a pro mě to bylo něco, co ten komunismus trochu jako... To bylo to nejkonkrétnější vlastně, co se za ty doby podle mě objevovalo a zbytek byly fakt nějaké takové vágní teze o poškození společnosti, deformovaný historii a tak dále a tak podobně“. Má zároveň i konkrétní příklad dědečka k typickému trestání komunistické společnosti za projev nějaké svobody slova: „po invazi demonstrativně nebo na protest vystoupí, díky odbornosti, která je nějakým způsobem těžko nahraditelná a díky důvěře, kterou v něm mají kolegové, tak tam může dál fungovat, ale samozřejmě je to nějaké ponížení a je to spojené s nějakými zdravotními důsledky“. Reflektuje i na takzvané dělnické hodnoty, spojené se socialismem: poctivá práce a zodpovědnost. Karel ale k narativu o trestání v době socialismu se vyjadřuje jinak, což se hodně napojuje na další kategorii: „Je to pravda v tom, že ten výklad se ustál na nějakém příběhu, který je hrozně pochopitelný, že byl režim, který byl diktátorský, v tom režimu se v zásadě nedalo žít, jako téměř vůbec, nebo byla to neustále hráz na nějaký strach o to, co se smí, vyjednávání nějakých pozic a kde se něco dalo vyjednat a najednou, když to někdo přepísklo, tak byla represe. A hodně tvrdá represe. A to se nedá spochybňovat částečně, ale pak jsou právě témata, které při

tom studiu, zvlášť pramenů, ale i historiografie a zvlášť komparace s vývojem na západě, kde teda ten socialismus nebyl, tak se ukazují některé témata, které do toho úplně nezapadly“. Podle něho jakékoliv omezení včetně cenzury bylo lidmi, zejména jeho rodinou akceptovatelné, protože spolu s omezení přicházeli jistoty: „viděli v tom něco, co je sice, jako má striktní hranice pravidla sociálního chování, prostě nemohli jsme si dovolit tohle, nemohli jsme si dovolit rebelovat, nemohli jsme si dovolit určitý věci spochybňovat... Viděli v tom nějakou jistotu... zároveň dostali jsme byt, když jsme byli mladí, jo, mají tam nějaké pozitivní aspekty, které, jako popravdu, žili ten sociální stát, toho socialismu a vnímali to nějakým způsobem pozitivně“.

A tak v kontextu prvků postsocialismu se vyskytuje ambivalentní hodnocení socialistické minulosti, protože „a to paradigma začne být znejistěvané, kdy vlastně tyto dílčí studie ukazují, že ten příběh je neúplný nebo má nějaký problémy. A to se často ukazuje právě na té normalizaci, o tom byl ten spor, že vlastně si člověk řekne "my byli pod diktátem STB, média, do našištví"... všechno to bylo, to prostě bylo, ale zároveň, když prostě někdo začne studovat najednou nějakou subkulturu a najednou se tam ukazuje, že to je mnohem jemnější“ (Karel). I přes rozčarování ve změně pro ty, kdo vystudovali dříve prestižní obory, jak to zmiňuje Pavel „tak vlastně najednou se stane spíš jako dělníkem prostě někde na okraji, jako by, západní Evropy a levnou pracovní silou“, významným rysem postsocialismu je ukotvení liberálních hodnot:

„Myslím si, že zákony tady samozřejmě zajišťují rovnost, přesně tak, jak zkoušky. V tomhle vnímám, že tady ta rovnost je zajištěná, že v tomhle jsme naprosto demokratický právní stát, ale pak v té každodenní praxi jsem si celkem jistý, že ta situace může být hodně rozmaňována. Na různých hodinách i té sociální politiky, i těch zdravotních zařízení, tam se když prostě vrazí“ (Pavel).

### **3.7 Jak se projevuje postsovětismus v kolektivní paměti pracovníků institutů paměti v Bělorusku?**

Tím, jak hodnotový rámec Alekseje se liší od Marii a Viktora, potvrzuje ambivaletní rys postsovětské identity, typický pro Bělorusko. Ve vztahu ke všem otázkám měl spíše konformistické, zklamané uvažování a ukázoval různé adaptační mechanismy: „Prvních pár let jsem se trápil, vysvětloval, že nejsme Rusové, a pak jsem si odplivl. K čemu, oni stále vidí



Rusko a Ukrajinu hned za EU. Říkám, že jsem z Běloruska, ale nezačínám dál konverzaci, když vidím takový nepřítomný výraz obličeje."

Přestože většinu tématů aktéři popisují s pátrnými rozdíly, pocit zmatku spojený s prvními roky po rozpadu Sovětského svazu, reflektují dost podobně. Replikují i kritiku tehdejší vlády, protože v kolektivním vědomí se o lidi a jejich bezpečnost nepostarala: „Moji rodiče říkali, že od 91 do 94 nikdo nechápal, co se děje. Všichni byli připraveni na změnu. Někdo truchlil nad svým starým životem, jiný se vlácel za ocas z bažiny, další se dál točil, jen se změnila melodie. Byli ideologičtí lidé, kteří seděli celé dny v tomto našem parlamentu a vymýšleli, jak budeme dál žít, ale marně... Kdo byl uvězněn, kdo byl vyhoštěn, kdo nebyl nikdy nalezen. Někteří dokonce uzavřeli dohodu se svým svědomím, i když zůstali naživu. Já jsem chodil do školky v legračních věcech, které mi vůbec neseseděly."

Celkově se dobře podchycuje pocit neuskutečněné tranzice v postsovětské identitě, zejména ve státu, který nikdy nestal oběma chodidly na cestě k demokracii.

Marie: „Byli jsme s manželem na MDŽ u rodičů, tam, jako obvykle, slovo vzalo slovo... Mamce se zdá, že nás sovětská minulost nikde nenechala, prostě se stala modernější. Stále podtónem pomlouváme úřady a to doma v kuchyni, protože všichni můžou být nuceni k výslechům. Vše, co se říká široké veřejnosti, je pod přísnou cenzurou nebo pod hrozbou kauzy. Je teď i nedostatek, ahoj stagnace. Západní věci kvůli sankcím mizí, brzy začneme nosit běloruský trikot. Jeden vůdce pro celou zemi a všichni kolem něj. Nyní ani talentovaná mládež nemůže odjet, nedostávají víza. Vše stejné, pouze z jiné strany"

A v této nekončící tranzici Viktor popisuje i bezúčelový pohyb ve zhroucené společnosti: „Nemohu se zbavit této metafory: Sovětský svaz se zhroutil, došlo k výbuchu. Víte, jak náš mozek žije i několik sekund po smrti. Pohybovali jsme se nějak náhodně v tomto prostoru v očekávání, že se popel po výbuchu usadí a my na troskách postavíme něco nového, krásného a svobodného. Ale ve skutečnosti... Ve skutečnosti nejsou žádní, kteří by stavěli, jen koukáme na tento inertní pohyb atomů, aniž bychom jej jakkoli ovlivňovali. Možná začne něco nového, až tato sovětská minulost konečně zemře, nevím...“

# Závěr

Táto práce měla za cíl prohloubit pochopení rozdílů mezi postsocialismem a postsovětismem na základě zkoumání a komparaci postsocialistické a postsovětské identity v České republice a Bělorusku. Za společné rys lze považovat ambivalentním hodnocení komunistické minulosti, ovšem tam, kde se česká postsocialistická zkušenost snaží na komunismus coby zapomenout nebo „napravit“ a zvláště kontroverzní případy veřejných a akademických výstupů kritizovat s nadměrným úsilím, běloruská zkušenost vypovídá o přijetí své komunistické minulosti jako relevantní a rámující i dnešní sebeidentifikaci, v čemž tkví hlavní rozdíl mezi těmito pojmy. Rozdělení na Západ a Východ pro český vzorek se neukázalo jako relevantní, zjinačování nebo jakékoliv stopy diskriminaci na základě národnosti se neobjevily. V Bělorusku je rozdělení na Východ a Západ stále aktuální, protože je těsně spjato s nutností získávat vízum pro cestování. Národní identita je pro Bělorusy bolavějším tématem než pro Čechy, a to pravděpodobně proto, že tranzice k demokracii v Bělorusku se nejen nedokončila, ale i obecně nezačala. V postsovětské a postsocialistické kolektivní paměti se vyskytuje napětí mezi oficiální a žitou paměti, ovšem v postsocialistickém kontextu se neodehrává natolik dramaticky. V rámci budoucích výzkumů bych považovala za přínosné zkoumat posun od postsocialistické identity k postsovětské napříč Centrální a Východní Evropou.

## Summary

This work aimed to deepen the understanding of the differences between post-socialism and post-sovietism based on the examination and comparison of post-socialist and post-soviet identity in the Czech Republic and Belarus. An ambivalent assessment of the communist past be viewed as a common feature can, but where the Czech post-social experience tries to forget or "correct" communism and it criticizes particularly controversial cases of public and academic output with excessive effort, the Belarusian experience speaks of the acceptance of its communist past as relevant and framing even today's self-identification, which is the main difference between these concepts. The division into West and East for the Czech sample did not turn out to be relevant, othering or any traces of discrimination based on nationality did not appear. In Belarus, the division into East and West is still relevant, as it is closely related to the need to obtain a visa for travelling. National identity is a more painful topic for Belarusians than for Czechs, and this is probably because the transition to democracy in Belarus is not only not finished, but

also not started in general. In the post-soviet and post-socialist collective memory, there is a tension between official and lived memory, but in the post-socialist context it does not play out so dramatically. As part of future research, I would consider it beneficial to examine the shift from post-socialist to post-soviet identity across Central and Eastern Europe.

## Použitá literatura

1. ALEKSÌJEVIČ, Svjatlana Aljaksandraŭna. Doba z druhé ruky: konec rudého člověka. Přeložil Pavla BOŠKOVÁ. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2015. ISBN 978-80-87855-16-4.
2. BEDFORD, Sofie. The 2020 Presidential Election in Belarus: Erosion of Authoritarian Stability and Re-politicization of Society. *Nationalities Papers* [online]. 2021, **49**(5), 808-819 [cit. 2023-09-10]. ISSN 0090-5992. Dostupné z: doi:10.1017/nps.2021.33
3. BUDEN, Boris. Konec postkomunismu: od společnosti bez naděje k naději bez společnosti. V Praze: Rybka, 2013. ISBN 978-80-87067-70-3.
4. FRANKLIN, Simon a Emma WIDDIS. National identity in Russian culture: an introduction. New York: Cambridge University Press, 2004. ISBN 0521839262.
5. GOSCILO, Helena a Andrea LANOUX. Gender and national identity in twentieth-century Russian culture. DeKalb: Northern Illinois University Press, c2006. ISBN 9780875806099.
6. HOLUBEC, Stanislav. Ještě nejsme za vodou: obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace. Praha: Scriptorium, 2015. ISBN 978-80-88013-07-5.
7. JANDOUREK, Jan. Sociologický slovník. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-269-0.
8. JEŘABEK, Hynek: ŠVP očima (nejen) učitelů. [DVD, 2008]. Prezentace úřadu MŠMT, MŠMT.
9. JOPPKE, Christian. Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity. *Citizenship Studies* [online]. 2007, **11**(1), 37-48 [cit. 2022-06-30]. ISSN 1362-1025. Dostupné z: doi:10.1080/13621020601099831
10. KALMAR, Ivan. White but not quite: Central Europe's illiberal revolt. 1. Bristol, UK: Bristol University Press, 2022. ISBN 978-1-5292-1360-7.
11. KUBIŠOVÁ, Zuzana. Kolektivní paměť a národní identita. v: MASLOWSKI, Nicolas a Jiří ŠUBRT. Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2689-5.
12. KUSÝ, Miroslav. Politika a inštitúcie. Bratislava: Kalligram, 2013. ISBN isbn978-80-8101-670-7.

13. KUZIO, Taras. Russia–Ukraine crisis: The blame game, geopolitics and national identity. *Europe-Asia Studies*, 2018, 70.3: 462-473.
14. LAPINA-KRATASYUK, Ekaterina et al. Постсоветское Пространство Как Языковой Проект: Практики Лингвокультурного Строительства (Post-Soviet Space as a Language Project: Practices of Lingvocultural Construction) (online, 2014) [cit. 2023-07-30]. Dostupné z: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2444210> nebo <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2444210>
15. MACHONIN, Pavel. Česká společnost a sociologické poznání: (problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti). Praha: ISV, 2005. *Sociologie (ISV)*. ISBN 80-86642-39-9.
16. MASLOWSKI, Nicolas a Jiří ŠUBRT. Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2689-5.
17. MAYER, Françoise. Češi a jejich komunismus: paměť a politická identita. Praha: Argo, 2009. *Historické myšlení*. ISBN 978-80-257-0151-5.
18. MIŠOVIČ, Ján. Kvalitativní výzkum se zaměřením na polostrukturovaný rozhovor. Praha: Slon, 2019. *Studijní texty (Sociologické nakladatelství)*. ISBN 978-80-7419-285-2.
19. MLYNÁŘ, Jakub. Paměť a narativita. v: MASLOWSKI, Nicolas a Jiří ŠUBRT. *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2689-5.
20. NOVOTNÁ, H., ŠPAČEK, O., ŠŤOVÍČKOVÁ JANTULOVÁ, M. (eds.) 2020. *Metody výzkumu ve společenských vědách*. Praha: Fakulta humanitních studií.
21. PIOTROWSKI, Piotr. Nationalizing Modernism: Exhibitions of Hungarian and Czechoslovakian Avant-garde in Warsaw. v: BAZIN, Jérôme, Pascal DUBOURG GLATIGNY a Piotr PIOTROWSKI, ed. *Art beyond borders: artistic exchange in communist Europe (1945-1989)*. Budapest: Central European University Press, 2016. *Leipzig studies on the history and culture of East-Central Europe*, s. 209-224 ISBN 978-963-386-083-0.
22. POŻARLIK, Grzegorz. Individual, Collective, Social: Identity as (Most) Contested Social Science Concept in the Symbolic Interactionism Perspective. TAMCKE, Martin, Lars KLEIN a Janny DE JONG, ed. *Europe – Space for Transcultural Existence?* [online]. 1. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2013, s. 77-85 [cit. 2022-06-30]. ISBN 978-3-86395-062-0. Dostupné z:

<https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/32534/610316.pdf?sequence=1#page=79>

23. SAXONBERG, Steven a SIROVÁTKA, Tomáš. Central and Eastern Europe. In Bent Greve. *Routledge Handbook of the Welfare State*. 2nd ed. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. s. 148-161. *Routledge international handbooks*. ISBN 978-1-138-63164-9.
24. SUOMINEN, OLLI. Alternative views of the future of quality assurance and evaluation. In: KAUKO, Jaakko, Risto RINNE a Tuomas TAKALA. *Politics of quality in education*. 1. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018, s. 161-179. ISBN 978-0-203-71230-6.
25. TLOSTANOVA, Madina. Postsocialist ≠ postcolonial? On post-Soviet imaginary and global coloniality. *Journal of Postcolonial Writing* [online]. 2012, 48(2), 130-142 [cit. 2022-06-20]. ISSN 1744-9855. Dostupné z: doi:10.1080/17449855.2012.658244
26. TLOSTANOVA, Madina. *What does it mean to be post-Soviet?: decolonial art from the ruins of the Soviet empire*. Durham: Duke University Press, 2018. On decoloniality. ISBN 9780822371274.
27. VACHUDOVÁ, Milada. (2013). *The Positions and Fortunes of Social Democratic Parties in East Central Europe*. 10.3366/edinburgh/9780748665822.003.0004.